

“TOHIR VA ZUHRA” MUSIQALI DRAMASINING O‘TMISHI VA BUGUNI

*Yunus Rajabiy nomidagi
O‘zbek milliy musiqa san’ati instituti
“Musiqqa san’ati” mutaxassisligi
II bosqich magistranti*

*Gulxumor Abdusamatova
Ilmiy rahbar: professor Ravshan Yunusov*

Annotatsiya. Maqola “Tohir va Zuhra” musiqali dramasi yangi sahna talqini” deb nomlanadi. Mazkur maqolada benazir o‘zbek san’atkorlari – xalq shoiri Sobir Abdulla va atoqli bastakor To‘xtasin Jalilov tomonidan 1939 yilda yaratilgan “Tohir va Zuhra” musiqali dramasi hozirgi kundagi talqini - musiqa hamda dramaturgiya jihatidan tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: musiqali drama, maqom, sho‘ba, ashula, bastakor, doston, uvertyura.

Аннотация. Статья называется “Новая сценическая интерпретация музыкальной драмы “Тахир и Зухра“. В статье анализируется современная интерпретация музыкальной драмы” Тахир и Зухра”, созданной в 1939 году выдающимся народным поэтом Собиром Абдуллоей и выдающимся бастакором Тухтасином Джалиловым, с точки зрения музыки и драматургии.

Ключевые слова: музыкальная драма, маком, шуба песня, бастакор, эпос, увертюра.

Annotation. The topic of this article is called "A new stage interpretation of the musical drama "Tohir and Zuhra". The article scientifically analyzes a new interpretation of the musical drama "Tohir and Zuhra", created in 1939 by the poet of Uzbekistan S.Abdulla and the uzbek composer T. Jalilov.

Keywords: musical drama, makom, shuba, song, composer, epic, overture.

O‘zbek musiqali dramasi tomosha san’ati janrlari orasida o‘zining xalqchilligi bilan alohida ajralib turadi. XX asr boshlarida samarali ijod qilgan yozuvchi-dramaturglar, bastakor va kompozitorlar mazkur sahna janrining shakllanishi va rivojlanishida sidqi-dildan xizmat ko‘rsatgani ma‘lum. G‘ulom Zafariy, Sobir Abdulla, Uyg‘un, Zinnat Fatxulin, Komil Yashin kabi atoqli adiblar, To‘xtasin Jalilov, Yunus Rajabiy, Reyngold Glier, Manas Leviev, Doni Zokirov kabi mashhur musiqa ijodkorlarning serqirra faoliyati ushbu janr taraqqiyoti uchun ahamiyatli bo‘ldi.

Avvalambor, musiqali dramalar “otaxoni” deya atoqli bastakor, sozanda va ustoz To‘xtasin Jalilovni tilga olishimiz shart, albatta. Zero, uning ijodiy merosi xalq musiqasi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan holda, aynan ushbu janrning gullab-yashnashiga ulushi katta bo‘ldi. 1940-50 yillarda To‘xtasin Jalilov respublikadagi qator musiqali teatrlarda badiiy rahbar bo‘lib xizmat qilgan ekan,

qirqqa yaqin sahnaviy asarlari bilan san'at olamini boyitishga muvaffaq bo'ldi. Xususan, tarixiy mavzulardagi "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Tohir va Zuhra" singari spektakllar uzoq yillarga repertuar bisotida saqlanib qolgani bejiz emas. Ayniqsa, Sobir Abdulla bilan To'xtasin Jalilov hamkorligida yaratilgan "Tohir va Zuhra" musiqali dramasi tez orada o'zbek xalqining eng sevimli sahna asarlaridan biriga aylandi. Binobarin, To'xtasin Jalilovning qoyilmaqom tarzda bastalagan maftunkor musiqasi orqali pesadagi qahramonlar siymosi yorqinlashib, ularning qaynoq his-tuyg'ulari va orzu-umidlari jonlandi.

"Tohir va Zuhra"ning ilk sahna taqdimoti 1939 yilda Farg'ona viloyati musiqali drama teatrida o'tkazilgani ma'lum.¹ O'sha kezlarda spektakl namoyishi tomoshabinlar tomonidan qizg'in kutib olingani sabab, keyingi yili ushbu asar Andijon va Qo'qon musiqali teatrlari repertuaridan o'rin egalladi. Masalan, "Tohir va Zuhra"ning musiqiy ifodaviyligini tomoshabinga mohirona yetkazib bergan qo'qonlik Valijon Hamroev (Tohir rolida), Saboxon Karimova (Zuhra rolida), Qurbon Nazarov (Boboxon rolida) va boshqa iqtidorli aktyorlarning xizmati katta bo'ldi. Mazkur musiqali dramani tomosha qilishga bo'lgan qiziqish tobora ortib, Namangan va Samarqand teatrlarida ham namoyish etiladi. 1941 yil 23 mart sanasida esa Muqimiy nomidagi poytaxt musiqali drama teatri sahnasiga olib chiqildi. Nihoyat, ijodiy va ijroviy muvaffaqiyatlar cho'qqisini zabt etgan "Tohir va Zuhra"ning dong'i respublikamizdagina emas, balki, qo'shni Qirg'iziston va Tojikistondagi teatrlarda qizg'in kutib olindi. "Tohir va Zuhra"ning u yerdagi musiqali teatrlarda mohirona sahnalashtirilgani mahalliy aholi uchun quvonarli voqea bo'ldi.

Atoqli teatrshunos olim Toshpo'lat Tursunov bildirgan fikriga ko'ra: "Tohir va Zuhra" musiqali dramasi "Muqimiy" teatrining bir umrlik repertuaridan tushmaydigan spektakl bo'ldi. Undagi qator kuy va qo'shiqlar tomoshabin qalbiga chuqur o'rnashdi, "To'ylar muborak" esa kelin va kuyovlarning madhiyasiga aylanib qoldi, hamon el va yoshlarning og'zida".² Jumladan, o'sha davrda teatrdan ishlagan ustoz san'atkor, mohir sozanda Turg'un Alimatovning kuzatuvlariga ko'ra: "Yangi milliy asar – "Tohir va Zuhra"ning namoyishiga yaqin shahar va qishloqlardan kelgan muhlislar 10-15 kun davomida kutib musiqali dramani tomosha qilishga erishganlar."³

O'z davrida mashhur san'at ustalaridan, - Jo'raxon Sultonov va Ma'murjon Uzoqov, Mashrabjon Yunusov va Mahmudjon G'ofurovlar Tohir rolini, Tursunxon Ja'farova, Shahodat Rahimova, E'tibor Jalilova, Farog'at Rahmatovalar Zuhra rolini maromiga yetkazib ijro etganlar. Baralla aytish joizki, ularning bunday mahorati tufayli spektaklning umri uzaygan.

Sahna yuzini qayta-qayta ko'rgan davrlardan boshlab to bugungi kunga qadar "Tohir va Zuhra" respublikamizning deyarli barcha musiqali teatrlarida navbati

¹ O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 3-jild. "Davlat ilmiy nashriyoti", T., 2002., 535-bet.

² T. Tursunov. O'zbek teatr tarixi. Toshkent-2008., 357-bet.

³ Бу ҳақида қаранг: О.Матёқубов. Андижон самоси.//Jannatmakon jurnali. Fevral, 2011 yil. 9-бет.

bilan yangidan sahnalashtirilib, ozmi ko'pmi o'zgartirishlar bilan namoyish etilgani sir emas. Quyidagi jadvalda tegishli ma'lumotlar keltiriladi:

“Tohir va Zuhra” Respublika musiqali drama teatrlarida

T/r	Musiqali drama teatrlarining nomi	Sahnaga qo'yilgan yil	Ijodkorlar nomi
1	Yu.Shakarjonov nomidagi Farg'ona viloyat musiqali drama va komediya teatri	1939	Sahnalashtiruvchi rejissyor Mamadali Xaydarov Bosh qahramonlar: Nodira Inog'omova, Yulduz Xo'jaeva, Qanoatxon Xotamova, Mamadali Dadajonov, Abdurahmonqori Tojiboev
2	Y.Ohunboboev nomidagi Andijon musiqali drama teatri	1940	Sahnalashtiruvchi rejissyorlar: Abdurahob Azimov, Abbas Bakirov Bosh qahramonlar: Fotima Xo'jaeva, Qamara Burnasheva, Mashrab Yunusov
3	A. Navoiy nomidagi Namangan viloyat musiqali drama va komediya teatri	1940	Sahnalashtiruvchi rejissyor Razzoq Hamroev Bosh qahramonlar: Tursunxon Ja'farova, S.Rahmonov
4	Hamza nomidagi Qo'qon shahar musiqali drama teatri	1940	Sahnalashtiruvchi rejissyor Salimjon Jo'raboev Bosh qahramonlar: Murodjon Ahmedov, Valijon Hamroev, Saboxon Karimova
5	Muqimiy nomidagi musiqali drama teatri	1941	Sahnalashtiruvchi rejissyor Abdurahob Azimov Bosh qahramonlar: Tursunxon Ja'farova, Shahodat Rahimova, E'tibor Jalilova, Farog'at Rahmatova, Mashrabjon Yunusov, Mahmudjon G'ofurov, Jamolqori G'iyosov, Ma'murjon Uzoqov
6	H.Olimjon nomidagi Samarqand viloyat musiqali drama va komediya teatri	1941	Bosh qahramonlar: Halima Zufarova, Zohid Sodiqov
7	Ogahiy nomidagi Xorazm viloyat musiqali drama va komediya teatri	1941	Bosh qahramonlar: Onabibi Ochilova, H.Boltaev
8	S.Ayniy nomidagi Buxoro viloyat musiqali drama va komediya teatri	1944	Sahnalashtiruvchi rejissyor Mirobid Musaev Bosh qahramonlar: Nazokat Ne'matova Ahmad Fayziev
9	Yu.Shakarjonov nomidagi Farg'ona viloyat musiqali drama va komediya teatri	1944	Sahnalashtiruvchi rejissyor Muzaffar Muhammedov Bosh qahramonlar: Murodjon Ahmedov, E'tibor Jalilova
10	Muqimiy nomidagi musiqali drama teatri	1946	Sahnalashtiruvchi rejissyor Muzaffar Muhammedov Bosh qahramonlar: Shahodat Rahimova, E'tibor Jalilova, Mashrabjon Yunusov,

			Mahmudjon G'ofurov, Ma'murjon Uzoqov
11	M.Uyg'ur nomidagi Yangiyo'l musiqali drama teatri	1946	Sahnalashtiruvchi rejissyor Kamtar Otaboev Bosh qahramonlar: Fazliddin Shamsiddinov
12	Muqimiy nomidagi musiqali drama teatri	1950	Sahnalashtiruvchi rejissyor Muzaffar Muhammedov Bosh qahramonlar: Shahodat Rahimova, E'tibor Jalilova, Mashrabjon Yunusov
13	Muqimiy nomidagi musiqali drama teatri	1953	Sahnalashtiruvchi rejissyor Viktor Yakovlevich Golovichner Bosh qahramonlar: E'tibor Jalilova, Mashrabjon Yunusov
14	Ogahiy nomidagi Xorazm viloyat musiqali drama va komediya teatri	1953	Sahnalashtiruvchi rejissyor Armug'on Muhamedov Bosh qahramonlar: San'at Devonov, Sultonposhsha Raximova
15	S.Ayniy nomidagi Buxoro viloyat musiqali drama va komediya teatri	1953	Sahnalashtiruvchi rejissyor R.Botirov Bosh qahramonlar: Nazokat Ne'matova, Sattor Yarashev
16	A.Navoiy nomidagi Namangan viloyat musiqali drama va komediya teatri	1954	Sahnalashtiruvchi rejissyorlar: Albert Xachaturov va Mirzajon Dadaboev
17	Ogahiy nomidagi Xorazm viloyat musiqali drama va komediya teatri	1954	Sahnalashtiruvchi rejissyor Armug'on Muhamedov Bosh qahramonlar: San'at Devonov, Sultonposhsha Raximova
18	S.Ayniy nomidagi Buxoro viloyat musiqali drama va komediya teatri	1973	Sahnalashtiruvchi rejissyor Aminjon Akobirov Bosh qahramonlar: Nazokat Ne'matova, A.Fayziev
19	S.Ayniy nomidagi Buxoro viloyat musiqali drama va komediya teatri	1977	Sahnalashtiruvchi rejissyor Ubaydulla Baqoev Bosh qahramonlar: Nazokat Ne'matova, Muxammad Rafiqov
20	A.Navoiy nomidagi Namangan viloyat musiqali drama va komediya teatri	1977	Bosh qahramonlar: Onaxon Tojiboeva, M.Isomiddinov
21	Mulla To'ychi Toshmuhamedov nomidagi Qashqadaryo viloyat musiqali drama va komediya teatri	70-80 yillar	Sahnalashtiruvchi rejissyor Aliqul To'laev Bosh qahramonlar: Oygul Xalilova, Jabbor Toshev
22	Muqimiy nomidagi musiqali drama teatri	1984	Sahnalashtiruvchi rejissyor Baxtiyor Ixtiyorov Bosh qahramonlar: Mexri Bekjonova

			Abdushoir Salimov
23	Muqimiy nomidagi musiqali drama teatri	2016-yildan buyon	Sahnalashtiruvchi rejissyor Ahad Farmonov Bosh qahramonlar: Omon Yo'ldoshev, Zulfiya Umerova, Durdona Nosirova

Muqimiy nomidagi poytaxt musiqali drama teatri bosh dirijori, taniqli kompozitor Olimjon Komiljonov bilan “Tohir va Zuhra” musiqali dramasi haqida suhbatlashdik. Suhbat jarayonida teatr shinavandalariga qiziq bo'lgan qator ma'lumotlar ochiqlandi:

- Olim aka, aynan “Tohir va Zuhra” 80-yillarga qadar teatr sahnasida uzluksiz namoyish etilgan. So'ngra, keyingi o'ttiz yil davomida negadir repertuardan o'rin olmadi. Buning sababi nimada?

- Saksoninchi yillarning o'rtalarida taniqli aktyor Baxtiyor Ixtiyorov Muqimiy teatriga bosh rejissyor etib tayinlangan edi. O'sha kezlarda Baxtiyor Ixtiyorov tomonidan aynan “Tohir va Zuhra” spektakli qayta sahnalashtirilib shinavandalar e'tiboriga havola etildi. Biroq, spektakl dramaturgiyasining keskin o'zgarishi tomoshabinlar kutganidek taassurot qoldirmagan. Shu sababli, yangi ijro talqinidagi musiqali drama namoyishi sinovdan o'tmadi.

- Asarning ichki dramaturgiyasida ham o'zgarishlar yuz berganmidi?

- Ochig'i, spektakldagi xalq va zodagonlarni bir-biriga qarshi qo'yish va kurashishga urg'u berildi. Avvalgi talqinlarda Tohirning fe'l-atvori voqealar jarayonida o'zgarib borgan bo'lsa, keyingi spektaklda qahramon dastlabki ko'rinishdayoq xalq kurashchisi sifatida namoyon bo'lgan. Ayniqsa, Tohir va Zuhraning xalqqa nisbatan sadoqati bir-biriga muxabbatidan ustunlik qila boshladi. Hatto oshiqlar tarannumidagi mashhur “Ey quyosh”, “Ayirmish” ariyalaridan voz kechishga sabab bo'ldi. Tabiiyki, bunday holat tomoshabinlar ishtiyoqini bir muncha so'ndirdi. Shu kabi o'zgarishlar bilan mazkur musiqali drama faqat 1985 yil so'ngigiga qadar teatr sahnasida namoyish etildi xolos.

- Yana qanday sabablar tufayli keyingi o'ttiz yil mobaynida “Tohir va Zuhra” musiqali dramasi sahnaga olib chiqilmagan deb o'ylaysiz?

- Ustoz To'xtasin Jalilov tomonidan bastalangan qo'shiq va ashulalarni ijro etishni faqatgina iqtidori baland, yetuk ovoz sohiblarigina uddalay olishi sir emas. O'sha kezlarda, mashxur xonanda-aktyorlardan Mashrabjon Yunusov va Maxmudjon G'ofurov, Tursunxon Ja'farova va Farog'at Rahmatovalar singari ovoz ko'lami keng va shirali bo'lgan san'atkorlar yetishmay qoldi. Shu tufayli o'zbek xalqining sevimli “Tohir va Zuhra”si, afsuski, 80-yillar oxiridan o'ttiz yil davomida Muqimiy teatri repertuaridan o'rin olmadi.⁴

Xozirgi vaqtga kelib teatr shinavandalari tomonidan tarixiy spektakllarni tomosha qilishga bo'lgan qiziqish yana orta boshlangani seziladi. Nihoyat, 2016 yildan e'tiboran Muqimiy nomidagi O'zbekiston davlat musiqali drama teatrida “Tohir va Zuhra” tomoshabinlar e'tiboriga havola etila boshladi. Tajribali rejissyor Ahad Farmonov tomonidan endigi spektakldagi yetmishdan ortiq ariya, duet, xor

⁴ Kompozitor O.Komiljonov bilan suxbatdan yozib olindi.

namunalarining soni biroz kamaytirilib, zamondosh tinglovchilarimiz uchun moslashtirildi. Shuningdek, teatrdagi adabiy emakdosh bo'lib xizmat qilgan dramaturg, ayni paytda O'zbekiston San'at va madaniyat instituti katta o'qituvchisi Oltinoy Tojiboeva mazkur musiqali dramaning matniga muayyan o'zgartirishlar kiritdi. Jumladan, spektaklning ichki dramaturgiyasi kuchaytirilib, Vazirning qora niyatli rejasi, Qorabotirning saroyda uyushtirgan fitnasi kabi yangi sahnalar kiritildi. Kompozitor O.Komiljonov tomonidan esa uvertyura, xoral va final qismi musiqasi bastalandi.

Odatdagidek, "Tohir va Zuhra" musiqali dramasi ham uvertyura bilan boshlanadi. Uning og'ir-vazmin sur'ati, minorli ma'yus jarangi bosh qahramonlarning armonli muxabbati haqida tinglovchiga hikoya qilgandek bo'ladi. Jo'rlik ostida sahnada paydo bo'lgan raqqosalar xarakati orqali farishtalar siymosi gavdalantiriladi. Raqs xarakati uchun uvertyura fakturasining akkordli davomiyligi mos keladi. Avvaliga violonchellarda yangragan kuyning sokin ohanglari go'yoki tomoshabinga pichirlab "diqqat" deyayotgandek taassurot qoldiradi. So'ngra, royal cholg'usida tanish ohanglar tarala boshlaydi. Uvertyuraning bosh kuy mavzusi uchun To'xtasin Jalilov bastalagan mashxur "Otmagay tong" dueti ohanglari zamin bo'lib xizmat qiladi.

Keyingi musiqiy sahnalar orasida xalqchil mavzudagi - "Jarchilar", "Qutlug' bo'lsin" qo'shiqlari tinglovchilarga ko'tarinki kayfiyat baxsh etadi. Raqs bop "Duchava"⁵ kuyi ohanglari ham shod-xurramlik kayfiyatini aks ettiradi. O'zbek halqi oilaviy marosimlaridan biri - go'dakni beshikka solish udumida yangrovchi nog'ora sadolari urma-zarbli cholg'ular guruhi ijrosida yanada jonlanadi.

Musiqali dramadagi yorqin sahnalardan biri - Zuhraning "Qalamlar tavsifingda madhlar doim taloshingda..." deb boshlanuvchi ariyasidir. Mazkur ariya Farg'ona-Toshkent maqom yo'llaridan mashxur "Qalandar chapandozi" ashulasi negizida bastalangan. Bog' sahnasida Tohirni orziqib kutayotgan Zuhra hayajoni uning jozibador ariyasi orqali ifoda etiladi. Doira zarblari hamda kamontorli cholg'ularda taralayotgan nafis kuy qahramonning his-tuyg'ularini ochib berishda hamnafaslik qiladi.

Yana kanizlar ijrosida "Xush kelibsiz" nomli ommabop qo'shig'i hamda Tohirning "Har qachon" nomli ariyasi sho'x-raqsona xarakterli musiqiy sahnalardir. Shuningdek, To'xtasin Jalilov bastalagan va o'zbek halqining sevimli qo'shig'iga aylangan Tohir ijrosidagi "To'ylar muborak" finalda yangraydi. Uning barcha musiqiy sahnalar ichida eng jozibalisi ekanligi tomoshabinlarning qarsaklari bilan o'z tasdig'ini topadi.

Bugungi kunda mazkur asar biroz o'zgacha talqinda namoyish etilayotir. Zamondosh san'at ustalari ijrosidagi jozibali ariya, duet hamda xor namunalarini jarangi tomoshabin qalbini sof tuyg'ularga to'ldirganini his qilish mumkin.

⁵ Duchava forschada "ducho'ba" - "ikki cho'p" ma'nosini anglatuvchi an'anaviy o'zbek nog'ora va doira usullaridan biridir. Ayrim turlarini Usta Olim Komilovdan Ilyos Akbarov notaga yozib olgan. "Katta o'yin" raqslar turkumidagi asosiy raqslardan bo'lib, unda nog'ora cho'plari dambadam urilgani uchun shu nomni olgan. //https://qomus.info.

Albatta, bunda nafaqat aktyor-xonandalarni, balki, orkestrning ulushi ahamiyatli. Dirijor Akmal To'raev rahbarligidagi "Kichik simfonik" orkestri nafaqat kamonli-torli, klavishli hamda damli va zarbli cholg'u guruhlardan tashkil topgan, balki, uning tarkibiga qashqar rubobi, nay, doira kabi milliy cholg'ular ham kiritilgan. Yevropa va milliy sozlarning hamohang sadolanishi uyg'un tushgan holda tinglovchiga ko'tarinki kayfiyat baxsh etadi.

Shuningdek, sahnadagi voqealarning ishonarli tarzda namoyon bo'lishida tajribali aktyorlar hamda yosh iste'dod sohiblari jonbozlik ko'rsatmoqdalar. Bular:

Omon Yuldashev (Tohir rolida)

Durdona Nosirova (Zuhra rolida)

Iqbol Oshiqov (Boboxon rolida)

Qobil Umirov (Bohir rolida)

Umid Shodmonov (Qorabotir rolida)

Mehmonali Salimov (Shoir Nozim rolida)

Aleksandr Bekjonov (Vaziri a'zam rolida)

Turg'un Beknazarov (Xorazm xoni rolida)

Feruza Mustafoeva (Mohim rolida)

Gulnoza Saidova (Yulduz rolida)lardir.

Bugungi "Tohir va Zuhra" musiqali spektaklining ko'plab yutuqli tomonlari bilan bir qatorda ayrim kamchiliklari ham yo'q emas. Masalan, ikkinchi ko'rinishda Tohir bilan Qorabotirning qilich o'ynatish mashg'uloti litavra cholg'usining gumburlagan sadosi ostida o'tadi. Bu vaziyatda litavra zarblarining noo'rin ishlatilganini hamda uning sahnadagi xarakterlar bilan aytarli qovushmaganini aytish joiz. Yana, bosh qahramonlar qatori tomoshabinga yaxshi tanish bo'lgan ishtirokchilarning yo'qligi seziladi. Aniqrog'i, avvalgi sahna talqinlarida muayyan o'rin egallagan xalq yo'lboshchisi bo'lmish Sardor, Zuhraning eng yaqin dugonasi, kanizi bo'lmish Qamar singari ishtirokchilar spektakldan umuman olib tashlangan. Aynan Qamar siymosini o'z davrida noyob ovoz sohibasi Saodat Qobulova yuksak mahorat bilan ochib berganini keksa musiqa ixlosmandlari eslaydi. Ehtimol, aytib o'tilgan ushbu kamchiliklar rejissyorlik yechimi bilan tuzatilar deya umid bog'lab qolamiz.

Muxtasar qilib aytganda, durdona sahna asari bo'lmish "Tohir va Zuhra" yana ko'p yillar davomida nafaqat tomoshabinlarga estetik zavq bag'ishlovchi spektakl bo'lib qoladi, balki, undagi jozibali, yorqin kuy, qo'shiq va ashulalar kelajakda zamondosh san'atkorlarning ijroviy bisotini boyitib borishiga ishonchimiz komil.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Matyoqubov O. Andijon samosi.// "Jannatmakon" jurnali, fevral, 2011 yil.
2. Karimov N. "Tohir va Zuhra"ning ijodkori". //Yangi O'zbekiston. 30 yanvar, 2021 yil, 21-son.
3. Tursunov T. O'zbek teatr tarixi. Toshkent, 2008.
4. Urfon Otajon. San'at mening quyoshimdir. "Yangi asr avlodi", T., 2006.

5. Yunusov R. “Tohir va Zuhra” kinofilm musiqasi haqida. //Boqiy sevgi afsonasi. Tuzuvchi: H.I. Akbarov. G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi. T., 2015.
6. <https://qomus.info>.
7. <https://uz.wikipedia/wiki>.